

וּבִהְכַשְׁלָם יַעֲזְרוּ יַעֲזֹר מְעַט

חזון דניאל ובית חשמונאי

הרב יגאל אריאל

תקופת בית חשמונאי במקרא

תקופת בית חשמונאי מתרחשת אחרי עידן הנבואה ולכן לא הוזכרה במקרא. מלכות החשמונאים וגלגוליה הונצחו בספר אחר, במגילת תענית, שם תועדו הנצחונות הגדולים של התקופה ונעשו ימי חג. מגילה זו לא נכתבה ברוח הקודש, חכמים לא ראו באירועיה משמעות נצחית ולא חשבו שהיא ראויה להיכנס אל בין ספרי המקרא, כנאמר: "אמר רב אסי: למה נמשלה אסתר לשחר? לומר לך: מה שחר סוף כל הלילה, אף אסתר סוף כל הנסים. והא איכא חנוכה! – ניתנה לכתוב קא אמרינן".¹ ואכן, עם חורבן בית שני, אבדה המדינה היהודית, אבדה תוצאתה המדינית של מלחמות החשמונאים, ומגילת תענית בטלה.²

אולם הסבר זה אינו מספק. הנביאים עסקו לא רק באירועי דורם, אלא תיארו גם את הגאולה העתידה. מדוע אפוא דלגו נביאי בית שני על שיקרה בימיו והרחיקו ראות עד ימינו אלה? האין להמשיל זאת לקוסם המגלה אוצרות רחוקים, ואינו מכיר את האוצר עליו הוא יושב בעצמו?

האמת היא שהנביאים הזכירו את התקופה, אלא שאנו הלומדים לא עוסקים מספיק בדבריהם. כך בזכריה: "כִּי דָרַכְתִּי לִי יְהוּדָה קֶשֶׁת מֵלֶאֱתֵי אֶפְרַיִם וְעוֹרֹרְתִי בְּיַד צִיּוֹן עַל בְּנֵיךָ יוֹן וְשִׁמְשֵׁיךָ כְּחָרֵב גְּבוּר" (זכריה ט, יג). אלו דברים שמכוונים ל"מה שיהיה בימי בית שני, שינצחו בני יהודה את בני יון ע"י תשועת ה', שלא כדרך הטבע, ויהודה יהיה כקשת דרוכה ביד ה' ללחום עם היונים" (מלבי"ם, וראה כן ברש"י ורד"ק), אלא, שהנביא רואה יחד עם העתיד הקרוב את העתיד לבוא, וגנו בדבריו גם אמירה נוספת: "שלעתיד לבא בעת גוג ומגוג יתעוררו בני אפרים ויהיו קשת ה' ללחום עם גוג ומגוג". מלכתחילה היחס אל הבית השני הוא מורכב, הוא יכול להיות יסוד לגאולה השלמה, או בית זמני, חולף: "ראויים היו ישראל לעשות להם נס בביאה שניה כביאה ראשונה אלא שגרם החטא" (בבלי, סנהדרין צח ע"ב).

1. בבלי, יומא כט ע"א. בתוספות מגילה ז ע"א, ד"ה נאמרה: "...דהא איכא חנוכה שניתנה לכתוב מדרבנן במגילת תענית? ותיריך הר"ר אלחנן דכתיבה דמגילה מהניא טפי, דהא צריכה גידין ושרטוט וכמה דברים דלא צריכי במגילת תענית".

2. בבלי, ראש השנה יח ע"ב-יט ע"ב: "רב ורבי חנינא אמרי: בטלה מגילת תענית, רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי אמרי: לא בטלה מגילת תענית... והלכתא – בטלו".

לעומת האזכור הקצר הזה, הקדיש דניאל למלכות יוון ולעימות אתה מקום מרכזי בחזונו.³

מלכות יוון בחזון דניאל

דניאל תיאר את מהלך ההיסטוריה באמצעות תבנית של ארבע המלכויות שישלטו ברמה בעולם במהלכה. מלכות יוון היא המלכות השלישית:

בְּאַתֵּר דְּנָה הָיְתָה הַחֵזֶק וְאַרְבַּע עָרֵי כְּנָמֵר וְלֹא גִפְיִן אֲרַבְעַת דְּי עוֹף עַל גְּבֵה (כתיב: גביה) וְאַרְבַּעָה רֵאשִׁין לְחֵיּוֹתָא וְשִׁלְטָן יְהִיב לָהּ (דניאל ז, ו).⁴

המלכות השלישית מתגלה בדמות חיה מכונפת, נמר עם כנפי עוף.⁵ דרגת עוצמת החיות פוחתת לכאורה ויורדת-אריה, דב ונמר. אבל הן נעשות משונות יותר, הצירוף נעשה חזק יותר, מהיר יותר ואלים יותר, הנמר הוא טורף זריז ועז, ובמקום שתי כנפים מופיעות ארבע.⁶

דניאל חוזר לתאר את יוון בפרק הבא (פרק ח) ומעמיד זה מול זה את הצפיר והשעיר, מלכות יוון מול מלכות פרס:

רְאִיתִי אֶת הָאֵיל מְנַגַּח יָמָה וְצִפּוֹנָה וְנִגְבָּה וְכָל חַיּוֹת לֹא יַעֲמְדוּ לְפָנָיו וְאִין מְצִיל מִיָּדוֹ וְעִשָּׂה כְּרִצְנוֹ וְהִגְדִּיל. וְאִנִּי הֵייתִי מִבֵּין וְהִנֵּה צִפִּיר הַעֲזִים בָּא מִן הַמַּעֲרָב עַל פְּנֵי כָּל הָאָרֶץ וְאִין נוֹגֵעַ בְּאָרֶץ וְהַצִּפִּיר קָרָן חֲזוֹת בֵּין עֵינָיו. וְיָבֵא עַד הָאֵיל בְּעַל הַקְּרָנִים אֲשֶׁר רְאִיתִי עִמָּד לְפָנָיו הָאֵבֶל וְיִרְץ אֵלָיו בְּחֵמַת כַּחוֹ. וְרֵאשִׁיתוֹ מִגִּיעַ אֶצֶל הָאֵיל וְיִתְמַרְמֵר אֵלָיו וְיִן אֶת הָאֵיל וְיִשְׁבֵּר אֶת שְׁתֵּי קְרָנָיו וְלֹא הָיָה כֹחַ בְּאֵיל לְעִמָּד לְפָנָיו וְיִשְׁלִיכֵהוּ אֶרְצָה וְיִרְמָסֵהוּ וְלֹא הָיָה מְצִיל לְאֵיל מִיָּדוֹ. וְצִפִּיר הַעֲזִים הִגְדִּיל עַד מָאֵד וְכַעֲצָמוֹ נִשְׁבְּרָה הַקְּרָן הַגְּדֹלָה וְתַעֲלֶנָה חֲזוֹת אֲרַבְעַת תַּחְתֵּיהָ לְאַרְבַּע רֹחוֹת הַשָּׁמַיִם. וּמִן הָאֶחָת מֵהֶם יֵצֵא קְרָן אֶחָת מְצַעֲרָה וְתִגְדֵּל יֵתֵר אֶל הַנֶּגֶב וְאֶל הַמְּזֻרָח וְאֶל הַצָּבִי. וְתִגְדֵּל עַד צְבָא הַשָּׁמַיִם וְתַפֵּל אֶרְצָה מִן הַצְּבָא וּמִן הַכּוֹכָבִים וְתִרְמָסֵם. וְעַד שֶׁר הַצְּבָא הִגְדִּיל וּמִמֶּנּוּ הָרִם (כתיב: הרים) הִתְמִיד וְהִשְׁלַךְ מִכּוֹן מִקְדָּשׁוֹ. וְצָבָא תִתֵּן עַל הַתְּמִיד בְּפִשְׁעַת וְתִשְׁלַךְ אֶמֶת אֶרְצָה וְעִשְׂתָּה וְהִצְלִיחָה.

וְאִשְׁמַעְיָה אֶחָד קָדוֹשׁ מְדַבֵּר וַיֹּאמֶר אֶחָד קָדוֹשׁ לְפִלְמוֹנִי הַמְּדַבֵּר עַד מִתִּי הַחֲזוֹן הַתְּמִיד וְהַפִּשְׁעַת שְׁמֵם תֵּת וְקָדֵשׁ וְצָבָא מְרָמָס? וַיֹּאמֶר אֵלַי עַד עָרַב בְּקֶר אֲלָפִים וְשִׁלֵּשׁ מֵאוֹת וְנִצְדַק קָדֵשׁ (ח, ד-ד').

3. הדברים מבוארים בספרי 'מור והדס' על דניאל ואסתר, וכאן הובאו החלקים הקשורים לחנוכה.

4. תרגום: אחרי כן רואה הייתי, והנה אחרת - כנמר, ולה ארבע כנפי עוף על גבה, וארבעה ראשים לחיה, ושלטון נתן לה.

5. חיות מכונפות היו מקובלות מאד בתרבות המסופוטמית.

6. הפרטים האמורים כאן הולמים את מלכותו של אלכסנדר מוקדון, שכבש במהירות - בשבע עשרה שנה - את כל העולם והנהיג בו סדר חדש. לאחר מותו של אלכסנדר התחלקה מלכותו לארבעה ראשים. במקום אלכסנדר קמו יורשיו הדיאדוכים, ונלחמו על ממלכתו, ולאחר מאבקים רבים התחלקה מלכותו לארבעה חלקים, סוריה ובבל - סלווקוס, מצרים - תלמי, מוקדון - קסנדרוס, תרקה - ליסימכוס.
www.daat.ac.il

הכתוב על אתר מפרש מי הן הממלכות הרמוזות בחזון:

הָאֵיל אֲשֶׁר רָאִיתָ בְּעַל הַקֶּרְנַיִם מַלְכֵי מְדֵי וּפְרָס. וְהַצִּפִּיר הַשְּׁעִיר מֶלֶךְ יָוֹ וְהַקָּרְןֹהַדוּלָה אֲשֶׁר בֵּין עֵינָיו הוּא הַמֶּלֶךְ הָרִאשׁוֹן (כ-כא).

בית סלווקוס

פרק יא בדניאל מוקדש לפי פשוטו לתיאור כל התהפוכות שעברו על עם ישראל בעת מלחמות היוונים זה בזה. ארץ ישראל נמצאת בתווך בין מצרים לבין סוריה, ובמלחמה בין הצפון לדרום נשחק עם ישראל בין המעצמות המתגוששות:

וְזָרְעִים מִמְּנוֹ יַעֲמְדוּ וְחִלְלוּ הַמִּקְדָּשׁ הַמְּעוֹז וְהַסִּירוּ הַתְּמִיד וְנִתְּנוּ הַשְּׁקוּץ מִשָּׁמַיִם. וּמְרַשִּׁיעֵי בְרִית יַחֲנִיף בְּחֻלְקוֹת וְעַם יִדְעֵי אֱלֹהֵי יַחֲזִקוּ וְעָשׂוּ. וּמִשְׁפִּילֵי עֵם יִבְיִנוּ לְרַבִּים וְנִכְשְׁלוּ בַחֲרָב וּבַלְהָבָה בְּשָׁבִי וּבַבְּזָה יָמִים. וּבַהֲפֹשֵׁלִם יַעֲזְרוּ עִזְרוּ מְעַט וְנָלוּ עֲלֵיהֶם רַבִּים בְּחֻלְקוֹת. וּמִן הַמִּשְׁפִּילִים יִכְשְׁלוּ לְצָרוֹף בָּהֶם וּלְבָרֵךְ וּלְלַבֵּן עַד עַת קָץ כִּי עוֹד לְמוֹעֵד. וְעָשָׂה כְּרָצְנוֹ הַמֶּלֶךְ וְיִתְרֹמֵם וְיִתְגַּדֵּל עַל כָּל אֵל וְעַל אֵל אֱלִים יִדְבֵר נִפְלְאוֹת וְהַצְלִיחַ עַד כְּלָה זַעַם כִּי נַחֲרָצָה נַעֲשֶׂתָה (יא, לא-לו).

הפרשנות המקובלת (רש"י, אבן עזרא, אברבנאל, מלבי"ם) זיהתה בדרך כלל את האירועים המוזכרים בפרק עם אירועים הידועים לנו מן ההיסטוריה של מלחמות בית סלווקוס ובית תלמי. דניאל איננו צופה רק לעת קץ, אלא גם לאירועים המרכזיים של הבית השני, והפסוקים הללו נוגעים לאנטיוכוס ולתקופת החשמונאים:

"וַיֵּשֶׁב אֶרְצוֹ בְּרִכּוּשׁ גָּדוֹל וּלְבָבוֹ עַל בְּרִית קִדְשׁ וְעָשָׂה וְשָׁב לְאֶרְצוֹ... וְשָׁב וְזָעַם עַל בְּרִית קוֹדֶשׁ וְעָשָׂה וְשָׁב וְיָבֵן עַל עֲזָבֵי בְרִית קִדְשׁ". רומא מנעה מבית סלווקוס ליהנות מפירות נצחוננו על בית תלמי, ובאכזבתו הגדולה הוא נקם בעם ישראל והביא עליו סבל קשה. בשני מסעותיו למצרים, הגיע אנטיוכוס גם לירושלים ופגע בקדושתה (שם, כח; ל), כשהוא נשען על המתיוונים שבעיר. כאשר העלה אנטיוכוס חרס בידו, פגע בחרונו בישראל, לא רק פגיעה פיזית של ייסורים גופניים קשים, אלא אף התנכל להם באופן רוחני, ופגע בקדושת ישראל.

אנטיוכוס שלח צבא לירושלים בידי אפולוניוס, שחדר אליה במרמה: "וְזָרְעִים מִמְּנוֹ יַעֲמְדוּ" (שם, לא). היוונים הסירו את התמיד ולא הסתפקו בכך, אלא חיללו את המקדש: "וְחִלְלוּ הַמִּקְדָּשׁ הַמְּעוֹז" (שם לא) ונתנו בו שיקוף משומם.⁷ הם עשו בערמה יד אחת עם

7. בכינוי 'שיקוף משומם' מכון הכתוב כנראה לזוס האולימפי, שזוהה בתרבות ההלניסטית המזרחית עם האל הפיניקי בעל שמיין - בעל שמים. אנטיוכוס אפיפנס יצר כנראה רפורמה דתית והכניס בצדו של אפולון את פולחן זוס (כפי שעולה מן המטבעות עליהן הוסיף את הטבעת זוס, ומהקדשת המקדש לזוס). בעיני המתיוונים, שקיבלו את הפולחן הסינקרטיסטי, נמצא בזה המשותף בין הדתות ואפשר היה לקרוא לאלוהי ישראל גם בעל שמים אן זוס.

המתיוונים "מרשיעי הברית"⁸, כדי להכריע את עם ישראל מבפנים, ונאבקו בישראל מאבק כפול – רוחני וצבאי. מולם עמדו החסידים, שבמסירות נפשם התחזקו, ברחו אל המדבריות ואל המערות, וקיימו את המצוות בסתר. החסידים, הם "המשכילים" (שם, לג) "ועם ידעי אלהיו", שהבינו לרבים, נרדפו על נפשם, סבלו ועונו.⁹ "זבהכשלים יעזרו עזר מעט" (דניאל יא, לד). בתוך הסבל הופיעה ההשגחה לגונן על ישראל, להצילם מכליה ולהביא להם עזר מעט.

החזון ממשיך הלאה: "ועשה למבצרי מעזים עם אלוה נכר אשר יכיר (כתיב: הכיר) ירבה כבוד והמשילם בריבים ואדמה יחלק במחיר" (לט). אולי יש בכך רמז לבניין החקרא,¹⁰ המבצר השולט על הר הבית, וחילוק האדמות במסגרת הפוליס המתיוונת: "ויטע אהלי אפדנו בין ימים להר צבי קדש וצא עד קצו ואין עזר לו" (דניאל יא, מה). אנטיוכוס הרביעי מת ממחלה בעיר טאבאי בסוף שנת 164, לאחר שיצא במסע מזרחה לארמניה, דרום בבל, עילם ופרס.¹¹

מדוע התעלם דניאל מבית חשמונאי?

סבל החסידים בשעת השמד מתואר פה היטב. לעומתו, המרד החשמונאי והישועה שהביא, אינם מוזכרים בפירושו, אלא רמוזים בכינוי 'זבהכשלים יעזרו עזר מעט'. תיאור זה מצומצם ביותר ואין בו הערכה רבה למדינה החשמונאית.¹² הכתוב עוד מוסיף ומערער על טוהר מלחמתם, באומרו כי 'גלו עליהם רבים בחלקלקות'.

להערכה חלקית ומגמתית זו אפשר לתת הסבר משני כיווני המבט של ספר דניאל, הייאוש של עומק הגלות והשאיפה אל הגאולה השלמה שלעתיד לבוא:

א. ספר דניאל הוא ספר הגלות, הוא מבטא את הקיום היהודי בתנאים בלתי אפשריים מבחינה לאומית. דניאל, הגולה הראשון, מגדיר אותה באמצעות תיאור הניתוק מן המציאות

8. אפשר שהכוונה למעשה הממשי של העלמת הברית על ידי המשיכה בערלה.

9. "לאזהבי ולשומרי מצוותי, אלו ישראל שהם יושבין בארץ ישראל ונותנין נפשם על המצוות. מה לך יוצא ליהרג? – על שמלתי את בני. מה לך יוצא לישרף? – על שקראתי בתורה. מה לך יוצא ליצלב? – על שאכלתי המצה. מה לך לוקה מאפרגל? – על שנטלתי את הלולב; ואומר 'אשר הוכיתי בית מאהבי' (זכריה יג, ז), מכות אלו גרמו לי ליאהב לאבי שבשמים" (מכילתא דרבי ישמעאל, יתרו, מסכתא בדחדש יתרו, פרשה ו).

10. כמופיע במקבים-א א, לג-מ.

11. מותו התרחש אם כן ממזרח לארץ ואין זה מתאים לרמז שבכתוב, הממקם זאת ממערב לירושלים "בין ימים (הים התיכון) לבין הר-צבי-קדש (ירושלים)". אבל פירוש זה אינו הכרחי, 'הר צבי קודש' יכול להיות כינוי לכל ארץ ישראל, ואת הימים יש לחפש אפוא במזרח.

12. האברבנאל לא מצא בכך עמדה ביקורתית על החשמונאים, אלא כתב: "ולא אמר עזר מעט להקטין עזר החשמונאים, כי עזר גדול היה לישראל, אבל פה שהיה עזרתם במתי מעט".

הריאלית והידיעה הברורה שנבצר מן העם לעצב אותה ולהשפיע על ההיסטוריה במצבו זה. גם כאשר שב עם ישראל ארצה, חי מאות שנים תחת שלטון פרס ובית תלמי, ולא לחם על עצמאותו. גם החשמונאים לא היו מעיזים מיוזמתם להטיל את העם לתוך מערבולת מסוכנת, 'גבורים ביד חלשים, רבים ביד מעטים'¹³, אלא שהיוונים דחקו את העם אל הקיר, הכריחוהו לעבוד עבודה זרה, אנסו אותו לשמד, וכל מי שביקש לשמור את התורה הסתכן בין כך ובין כך בהריגה.

הגזירות דחפו את החסידים למרוד ביוונים ולברוח אל המדבריות כדי להמשיך ולקיים את התורה, אך החשמונאים לא הסתפקו בכך. עיקר המהפכה שלהם הוא במהפך הפנימי, בשינוי יחסם אל המציאות שסגרה עליהם והגדרתה מחדש. הם מרדו בגלות וביקשו להחזיר את עם ישראל אל המציאות ואל ההיסטוריה, כעם היושב בארצו ובית מקדשו עומד על מכונו. הם חידשו שגזרות השמד אינן בעיה דתית, אישית, אלא הכרזת מלחמה לאומית נגד ישראל, ולכן פתחו במאבק יהודי ציבורי נגדם.¹⁴ הקמת המדינה החשמונאית חיברה את העם אל עברו ההיסטורי המפואר, כעם ומדינה נורמליים, הנוהגים בכל גיוניהם הארציים. מדינה זו חורגת אפוא מתחום חזונו של דניאל, והיא היפוכו המוחלט, לכן לא הזכיר אותה.

ב. דניאל ביקש את השלמות. הוא לא הסתפק בפתרון חלקי, משהו מן המציאות שלנו, הוא עוסק בסיכום ההיסטוריה האנושית ולכן אסור לו להתפשר על פחות מאשר מלכות משיחית, שתביא להופעת מלכות שמים. החשמונאים, מלחמותיהם ומדינתם לא יכולות להיכנס למשבצת האוטופית הזאת, היא אינה אלא "עזר מעט" בלבד. בעיני דניאל הצופה אל הגאולה השלמה שלעתיד לבוא, מתגמדים כל ניצחונות החשמונאים ונסייהם ואינם ראויים לציון מיוחד.

ואכן, מלכות בית חשמונאי הסתבכה במריבות ומלחמות אחים, היא לא שרדה תקופה ארוכה, והפסידה את מקומה לרומא. אבל גם אם זכר פרטי אירועיה לא התקיים לדורות,

13. יהודה ואחיו לא סמכו על הנס ומידת הבטחון בלבד, אלא עשו את המוטל עליהם מבחינה צבאית והקנו למרד גם סיכוי מדיני בקשרם קשר עם רומא. קיים ויכוח בין ההיסטוריונים על גודל הצבאות והפער ביחסי הכוחות בין המכבים והיוונים. יש שהבחינו בכמה שלבים במערכה. בתחילה היה המאבק במשמרות ההלניסטיים המקומיים שהיו חלשים, ורק לאחר שהמכבים הצליחו לנצח והסלווקים נוכחו בגודל מפלתם, הביאו את הצבא הסורי הגדול. החשמונאים השיגו אמנם שורה ארוכה של ניצחונות גם על הצבא הסורי, על גורגיאס וניקנור, הם כבשו את ירושלים וטיהרוה, אבל לא הצליחו להכריע את הצבא הזה בשדה הקרב, ויהודה המכבי נפל לבסוף בקרב עם באכחידס. ההישגים הצבאיים אפשרו את המשך הפעולה באמצעים מדיניים. עקשנות החשמונאים נתמכה על ידי מסכת מדינית של לחצים ותככים, כולל איום רומי על היוונים ממערב, שאילץ אותם לוותר.

14. שינוי התפיסה הביא גם לחידוש הלכתי. לפי תפיסתם של החסידים היתה כאן גזרת שמד והם מסרו את נפשם על קידוש השם בגבורה הרואית, אבל באופן אישי ופסיבי. לפי תפיסתם זו, נגמנו מלהילחם בשבת, כי חילול השבת בעמידה כנגד היוונים נתפס כניצחון יווני וכניעה למגמתם להעביר על הדת. אבל החשמונאים ראו כאן מרד לאומי ומלחמה, אשר משנים את סולם הערכים – מותר וגם מצווה לחלל את השבת לשם הקיום הלאומי. ראה הפולמוס בעניין זה בין הרב משה צבי נריה (בספרו 'מלחמות שבת'), והרב שלמה גורן (בספרו 'תורת השבת והמועד', המלחמה בשבת לאור המקורות).

הנה חנוכה עצמו "שאני, דמיפרסם ניסא" (בבלי, ראש השנה יח ע"ב). שלהבת המרד הראשונית הזכה והטהורה, נשארה קיימת לעד, אותה הזכיר דניאל, ואת תמצית החנוכה¹⁵ הזו אנו חוגגים לדורות.

בחלום מופיע חלון ההזדמנויות

הפרשנות המקובלת לפרק יא בדניאל אינה מספקת. היא לוקה כאן במשהו יסודי. לנבואה מוקדמת על אירוע עתידי יש חשיבות דתית וערך עצום. ניבוי האירועים העתידיים מראש, הופך מציאות שגרתית למציאות מופתית. אבל גם מנקודת המבט הזאת, אין ערך להזכיר מראש אירועים שלשומעים שלעתיד לבוא יישארו סתומים ועמומים ולא יזכו לפענח במדויק כל פרט. איזה ערך דתי או מוסרי יש למבול הפרטים שמציין דניאל, ומה הטעם לתאר כל אירוע ומלחמה נשכחת במאה שנות המאבק בין בית סלווקוס ובית תלמי?

ראוי אפוא לחפש בתיאור הזה משהו כללי יותר מן הפרטים המשוקעים בו. החזון מופיע בתבנית של חלום ובסגנונו, ויש ללמוד אותו כדרכו של חלום, כתיאור אסוציאטיבי ערכי ולא לחפש בו היסטוריה סדורה ומובנית. במקום רשימת האירועים ההיסטורית, יעלה אז לפנינו נהר של אירועים, שיטפון העובר מתקופה לתקופה, מדלג על פני הזמנים ובתוכו ניתן להבחין בדמויות הלוכשות פנים שונות, ובמעשים המבצעים ועולים.

הכתוב מטשטש את פרטי הדברים ואת ההבדלים בין המלכויות, ואינו מכוון למלכות אחת ולתחום גיאוגרפי מדויק. המלכויות מתחלפות ומשתנות מפעם לפעם, אבל המאבק הנצחי ביניהן נמשך לעולם. קיים מאבק בין מזרח למערב (בפרק ח), ובהמשך, מאבק בלתי פוסק בין הצפון לדרום.¹⁶ הצפון מתעורר לכבוש את הדרום והדרום מסתער על הצפון. מאבק אין-סופי זה לובש פנים שונות, לפעמים זו הסתערות כוחנית מלחמתית ולעיתים זו הסתערות של התקרבות ונישואין משותפים. מאבק היסטורי רב גלגולים זה, מבטא את המתח הפנימי בתוך המציאות, את הניגודים ואת הסתירות בין קטביה.

החלום הסתום איננו תאונה; הוא קשור לעצם תוכן דברי הנבואה. הפנים השונות המקפצות ממקום למקום ומזמן לזמן מלמדים את דניאל שהמציאות העתידה איננה סגורה וקבועה כפי שנדמה היה לו בחזיונותיו הראשונים.

תבנית ארבע המלכויות, החיות, הדמוניות, בעלות הכוח האדיר והנורא שאין לעמוד בפניהן, אינה תבנית קבועה ונתונה שאין לשנותה. עתה, בחלום, מתגלה שהמסגרת הזאת

15. הרמב"ם (הלכות מגילה וחנוכה פ"ג ה"א) הרחיק לכת והעריך לא רק את מרד החשמונאים אלא גם את המדינה החשמונאית, ואפילו את המשכה בבית הורדוס ואגריפס: "בבית שני כשמלכו יון...וגברו בני חשמונאי הכהנים הגדולים והרגום והושיעו ישראל מידם והעמידו מלך מן הכהנים וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתיים שנה עד החורבן השני". זאת, על פי הבבלי, עבודה זרה ט ע"א "מלכות בית חשמונאי בפני הבית מאה ושלוש [שנה], מלכות בית הורדוס מאה ושלוש".

16. לפרשנים הרואים פה שתי מלכויות, גם כאן זהו מאבק בין שני גורמים. לפרשנים שהכול מדובר במלכות יוון, המאבק השני הוא התמודדות פנימית בתוך גורם אחד.
www.daat.ac.il

איננה עובדה מוחלטת אלא תמונה סכמתית; זה דגם היסטורי בסיסי, שכמותו חוזר לאורך כל תולדות האנושות, והוא אינו מכון רק לארבע מלכויות מסוימות.¹⁷

בחזונותיו המאוחרים של דניאל נשברת המסגרת הנוקשה. הקרן הזעירה שהתפתחה במלכות הרביעית, נעשית בחזון השני (פרק ח) הקרן הצעירה, קרנו של הצפיר, חלק מן המלכות השלישית. תבנית הארבע אינה תבנית סגורה, אלא עשויה להשתנות ולהתאים לתקופות שונות.¹⁸

הארבע הופיעו לפניו (בפרק ח') גם כשתיים, פרס ויוון בלבד. קיימת אפוא האפשרות שהתבנית הבסיסית הזאת תתגשם בעולם בהופעת פרס ויוון בלבד. אלה לוקחות לעצמן את תכונותיהן של החיות האחרות – שתיים שהן ארבע. כל האמור במסגרת הארבע, יכול להתרחש בתולדותיהן שלהן בלבד. ארבע המלכויות יכולות להופיע במציאות גם כשתי מלכויות וגם כארבע אומות.¹⁹

17. תפיסה כזו המרחיבה את דגם הארבע ומזהה עם האומות הקדומות גם אומות מאוחרות, עומדת בוודאי ביסוד מסורת חכמים הקושרת באופן ברור את רומי המאוחרת לאדום הקדומה ומייחסת את הרומיים לזרעו של עשיו. לכן קראו חכמים בכל מקום לרומי 'מלכות אדום', ולגלות הנוכחית 'גלות אדום'. כך אמרו (גיטין ז' ע"א): "רחמנא! או בטולך או בטולא דבר עשיו" [ה'! או בצילך או בצלו של בן עשיו]. "אמר לו נירון קיסר לינוקא: פסוק לי פסוקיך! אמר לו: ונתתי את נקמתי באדום ביד עמי ישראל" (גיטין נו ע"א). "והידיים ידי עשיו – זו מלכות הרשעה שהחריבה את ביתנו" (גיטין נו ע"ב). "מלמד שהראהו הקב"ה לדוד חורבן בית ראשון וחורבן בית שני. חורבן בית ראשון, שנאמר 'על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו'. חורבן בית שני, דכתיב 'זכור ה' לבני אדום את יום ירושלים האומרים ערו ערו עד היסוד בה'" (גיטין שם). "אמר ריש לקיש: שלש טעיות עתיד שרו של רומי לטעות, דכתיב (ישעיהו סג, א) 'מי זה בא מאדום חמוץ בגדים מבצרה'. טועה – שאינה קולטת אלא בצר, והוא גולה לבצרה; טועה – שאינה קולטת אלא שוגג, והוא מזיד היה; טועה – שאינה קולטת אלא אדם, והוא מלאך הוא" (מכות יב ע"א), ועוד ועוד.

פרשני המקרא נחלקו בכך: הראב"ע פירש שהרומאים הם מזרע יוון ואינם אדומיים (בראשית כז, מ; עובדיה א'; תהלים קלז, ז), והאדומים שהוזכרו בדברי הכתוב על הגלות והגאולה, היו בזמן בית ראשון והם עזרו לבבלים ושמחו על מפלת ישראל. אבל אברבנאל (לישעיהו לד ו-סג, ובספרו 'משמיע ישועה') ביקש להוכיח שהרומיים נקראו בשם אדום, ויש קשר לאומי בין השניים, כי רומא התיישבה על ידי בני אדום וגזעה ורשעה מבני עשיו. אחר כך קבלה את הנצרות על ידי בני אדום ונקראו כל בעלי דתם בשם אדום. וכן הוא ביוסיפון, שכתב כי צפו בן אליפז בן עשיו ייסד את רומי. גם רד"ק פירש את כל הנבואות המזכירות את אדום, על מלכות הרומיים מחריבי הבית השני.

18. תפיסתה של רומא כמלכות הרביעית, האחרונה, לא התקבלה על דעת כל החכמים (בבלי יומא י ע"א): "אמר רבי יהושע בן לוי אמר רבי, עתידה רומי שתפול ביד פרס, שנאמר: לכן שמעו עצת ה' אשר יעץ [אל] אדום ומחשבותיו אשר חשב [אל] יושבי תימן אם לוא יסחבום צעירי האזן אם לא ישיש עליהם נוהם (ירמיהו מט)... מאי צעירי הצאן – זוטרא דאחוהי, דתני רב יוסף: תירס זה פרס. אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן משום רבי יהודה ברבי אלעאי: עתידה רומי שתפול ביד פרס. קל וחומר; ומה מקדש ראשון שבנאוהו בני שם והחריבוהו כשדיים – נפלו כשדיים ביד פרסיים, מקדש שני שבנאוהו פרסיים והחריבוהו רומיים – אינו דין שיפלו רומיים ביד פרסיים? אמר רב: עתידה פרס שתפול ביד רומי. אמרו ליה רב כהנא ורב אסי לרב: בנויי ביד סתוריי? אמר להו אין, גזירת מלך היא".

19. כל אחת מן המלכויות מורכבת ובתוכה כבר קיים יסוד הפיצול. למלכות השניה יש שלוש שיניים (ז, ה), לשלישית ארבע כנפיים וארבעה ראשים (שם, י), לרביעית עשר קרניים (שם, ז).

החזון המסתורי שהחל בשורשי האומות ושריהן בשמים, מיתרגם בחזונות האחרונים להתרחשויות מציאותיות. האומות יורדות ומתממשות במציאות, אימתן המיסטית מתפוגגת, ואין להן אלא את כוחן הממשי. בחזית המאוחדת של ארבע המלכויות ניבעות פרצות, הן נאבקות זו בזו, אוכלות ומשמידות זו את זו וחושפות תהליך אימננטי פנימי של השמדה עצמית.

דניאל מראה כיצד יש ליישם את חזונו במציאות המשתנה. הוא מתמקד לבסוף בתולדות מלכות בית סלווקוס ומתאר בפירוט רב את גזרות אנטיוכוס. אולי דווקא משום שביקש לומר שאין זו גזירה אלוקית מוחלטת, התמונה אינה סגורה, ויש פתח להתמודדות. במקום הפאסיביות שנגזרה לכאורה על הגולים, בחזונו הראשון, הוא מברר בחזונו האחרון שאפשר לאמץ גישה יותר אקטיבית. בארץ ישראל בימי הבית השני, לא השתנה באופן בסיסי מצבו של העם. עדיין נמשכים הסתר הפנים והגלות, ואף על פי כן, לא יפשוט עם ישראל את צווארו לשחיטה וילך כצאן לטבח, הוא לא יישאר פסיבי במלחמה הגדולה, אלא ימצא דרכים לפעול ולעשות. דניאל מתקרב לחנניה, מישאל ועזריה חבריו, שיצאו בגלוי ובהתרסה לקדש שם שמים. תקופת אנטיוכוס יכולה להפוך לתקופה של חבלי משיח וימי החשמונאים עשויים להיות יסוד לגאולה השלמה.²⁰

אולם החלום לא נעצר שם. הוא פורש את כנפיו לעתיד לבוא ואומר: אם ישראל לא יזכו, תמשיך ההיסטוריה האנושית להתגלגל ולהתרחב עד עת קץ, והשלמות הלאומית, המדינית, שיכולה הייתה לצמוח בימי החנוכה, תתממש לעתיד לבוא.

20. חכמים אמרו דבר זה ביחס לחזון ישעיהו: "ביקש הקדוש ברוך הוא לעשות חזקיהו משיח, וסנחריב גוג ומגוג. אמרה מדת הדין לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם! ומה דוד מלך ישראל, שאמר כמה שירות ותשבחות לפניך – לא עשיתו משיח, חזקיהו, שעשית לו כל הנסים הללו ולא אמר שירה לפניך – תעשהו משיח? לכך נסתתם" (בבלי, סנהדרין צד ע"א).
www.daat.ac.il